

Új Graduale Strigoniense-töredékek*

Bevezetés

Középkori gregorián kódexeink hiányos eredettörténetét ma is kiegészíthetik, sőt akár át is írhatják az újabban felbukkanó források. Izgalmas végigkövetni például az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár két csonka, 15. századi pergamen antifonáléjához¹ kapcsolódó több évtizedes tudományos diskurzust, főként annak új forráskutatásra alapozott, legfrissebb fejleményeit. A két kötet származásáról – a hosszú vizsgálati előzmény dacára – csak manapság szolgálhat közelebbi válaszokkal a kutatás, elsősorban két összefonódó, mostanában intenzíven művelt területnek, a kódextöredék-kutatásnak és a zenei paleográfiai analízisnek köszönhetően.

* A szöveg legelső, előadásverziója „Esztergomi kódexsorozataink új Graduale Strigoniense-töredékek fényében” címmel a Szendrei Janka születésnapja tiszteletére rendezett *Resonemus pariter* című konferencián hangzott el a BTK Zenetudományi Intézet Bartók termében, 2018. november 15-én. A kutatás az elmúlt években forrásanyagát, szempontjait, eredményeit és távlatait illetően jelentősen kibővült, és az MTA „Lendület” Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport támogatásának köszönhetően a közeljövőben monográfiává terebélyesedik. Jelen tanulmánynak ugyan a 2018-as előadás szolgált keretével, ám nem hagyhattuk ki belőle az időközben napvilágra került fontosabb új forrásokat, illetve az azok vizsgálatából lesűrhető első eredményeket sem. A töredékeket említi még: Zsuzsa CZAGÁNY: „Fragmenta Manuscriptorum Musicalium Hungariae Mediaevalis: From Traditional Methodologies Towards a Digital Corpus”, in Giovanni VARELLI (ed.): *Disiecta Membra Musicae. Studies in Musical Fragmentology* (Berlin, De Gruyter, 2020), 301–322.; illetve Gabriella GILÁNYI: „The »Esztergom Antiphoners« (Cathedral Library of Esztergom, Ms. I. 3c, d) in the Context of Musical Notation”, in Éva VESELOVSKA – Zsuzsa CZAGÁNY (eds.): *Notated Sources from Medieval Europe and Medieval Hungary. Transregional Research and Online Database Building* (Bratislava, Institute of Musicology of the Slovak Academy of Sciences / Budapest, Institute for Musicology, Research Centre for the Humanities, 2020), 66–73. Jelen tanulmány a fenti „Lendület”-projekt (LP-2019-2-2020) és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I. 3c, I. 3d (RISM: H-Efkö Ms. I. 3c, H-Efkö Ms. I. 3d). Szendrei Janka forráskatalógusában a két kódex jelölése: C 8, C 9. Lásd SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai* (Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1981) (*Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez* 1), 60.

A szóban forgó antifonálékkal önállóan foglalkoztunk korábban.² Forráskutatásunk fókuszpontja e tanulmányban új forrásokra terelődik, elsősorban egy mise-énekeket tartalmazó graduále hazai gyűjteményekben őrzött, az elmúlt években darabról darabra napvilágra kerülő töredékeire, amelyek egyúttal az antifonálék történetét is egészen más megvilágításba helyezik. A témaváltás mentén ugyanis kísérletet tehetünk egy eddig azonosítatlan, műfajában szerteágazó, ám rendeltetését tekintve azonos helyszínre utaló, 15. századi északnyugat-magyarországi gregorián forráskör feltárására és ismertetésére, olyan emlékekre, amelyeket nagy valószínűséggel a könyvek leírásának helye, a másolóműhely, illetve a szűkebb proveniencia köt össze.

A kiindulópont

A központi magyar gregorián hagyomány 15. századi zsolozsma-énekkészletét közvetítő, Esztergomban őrzött két nagyméretű antifonále régóta foglalkoztatja a kutatást, amely elsősorban a kódexek eredetének kérdését igyekezett tisztázni. A két forrás az irodalomban változatos elnevezések alatt szerepelt: e korábbi műhelynyelvi névadások a kódexek kutatásának aktuális irányvonalát jelző legfontosabb mutatók. Az 1960–1970-es években művészettörténeti érvek alapján, a két kéziratot Pálóci György esztergomi érsekről nevezték el (ti. Pálóci-antifonálék).³ A névadás háttérében a bizonyíthatóan Pálóci György érsekhez kötődő, jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött misszálé⁴ lapszédíszjeinek és az Ms. I. 3c antifonále díszítésének vélt hasonlatossága állt.⁵ E kapcsolat és datálás cáfolata után⁶ a gregoriánkutatás az egyszerű Esztergomi I. és II. Antifonále neveket,⁷ illetve az Str I/3/1 és I/3/2 rövidítéseket kezdte használni.⁸ Ezzel nyilvánvalóan a Radó Polikárpnál látható egységes

² GILÁNYI Gabriella: „Használatától a műremekig: a 15. századi hangjelzett esztergom–budai kódexek”, in KISS Gábor – GILÁNYI Gabriella (szerk.): *Zenatudományi Dolgozatok 2015–2016* (Budapest, MTA BTK Zenatudományi Intézet), 24–36.; GILÁNYI „Esztergom Antiphoners”, 66–73.

³ Pálóci György 1423 és 1439 között működött Esztergom érsekeként.

⁴ H-Bn Clmae 359. Lásd SZENDREI *Magyar középkor*, M 6.

⁵ BERKOVICS Ilona: „A kódexfestészet emlékei a Főszékesegyházi Könyvtárban”, in GEREVICH Tibor (szerk.): *Magyarország Műemléki Topográfiája I. Esztergom* (Budapest, Műemlékek Országos Bizottsága, 1948), 291–371., ide: 292–294. Radó a Pálóci-antifonálék nevet használja 1973-ban is. Vö. RADÓ Polikárp: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum* (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1973), 528–529.

⁶ A paleográfiai és zenei paleográfiai vizsgálat eredményei azt tanúsítják, hogy a kódexek Pálóci érsek koránál bizonyosan későbbiek, ráadásul a két kötet a notáció feltűnő eltérései miatt nem is tartozhat szorosan össze. Vö. SZENDREI *Magyar középkor*, 30–31. A két forrás legújabb elemzéséhez lásd GILÁNYI „Esztergom Antiphoners”, 69–71.

⁷ Szendrei Janka forráskatalógusa is így említi a köteteket, feltehetően az egységes Ms. I. 3 jelzet differenciálásának szándékával. Vö. SZENDREI *Magyar középkor*, C 8, C 9.

⁸ Lásd a CAO-ECE sorozat rövidítésfelhasználását in DOBSZAY László – PRÓSZÉKY Gábor: *Corpus Antiphonalium Officii – Ecclesiarum Centralis Europae*. A Preliminary Report (Budapest, Institute for Musicology, 1988), 265. Emellett a jelölés mellett Dobszay László 2003-ban is kitarított, esztergomi antifonáléként írva le mindkét kötetet, számozás (I–II) nélkül. Vö. uő: *Corpus Antiphonarum*.

Ms. I. 3 jelzetet egyértelműsítette,⁹ és egyúttal finomította a korábbi kutatás azon nézetét, tudniillik, hogy a két kódex a középkorban összetartozhatott. Nem tudni, Radó miért nem vette át 1973-ban a ma is aktuális jelzeteket (a *c* és *d* betűket), amelyeket Kovách Zoltán könyvtárigazgató kézzel leírt katalóguscéduláin már 1964-ben feltüntetett.¹⁰ A nevezetes Ms. I. 3 jelzet ugyanis valójában négy kódexet takar, s a konkrét kéziratokra további betűkkel utalnak.¹¹ Ebből a tavaszi temporálét őrző antifonálét a *d* betű (I. 3d), míg a kettős sorszámú ellátott nyári–ősz-i temporálét és szanktorálét tartalmazó kötetet a *c* betű jelöli (I. 3c). A továbbiakban tanulmányunk is így, vagy még rövidebben *c* és *d* antifonálékként hivatkozik rájuk.¹²

Az esztergomi antifonálék kutatástörténete

A kóruskönyvekről először Radó Polikárp készített átfogó, tudományos igényű leírást még 1941-ben *Az esztergomi könyvtárak liturgikus kéziratai* című munkájában,¹³ ahol feltételeken (elsősorban a szkriptúra jellemzői alapján) összetartozó kötetekként írt a két kódexről, és magyar eredetüként határozta meg őket. Bátorabb következtetést nem vont le, hisz felismerte, hogy Szent Adalbert a mai *c* kódexben megjelenő kitüntetett tiszteletéből nem feltétlenül következik az egykori esztergomi székesegyházi származás és használat. Berkovics Ilona 1965-ben (feltehetően Radót félreértve) tényként írt a könyvek esztergomi székesegyházi rendeltetéséről (talán a főszékesegyházi könyvtárbeli őrzőhely miatt), és Pálóci György érsek korára (az 1420–1430-as évekre) datálta a kóruskönyveket.¹⁴ Radó Polikárp 1973-as forrásjegyzékében megerősítette korábbi állításait: az antifonálék azonos kéz művei, a kódexek összetartoznak, ugyanakkor a proveniencia kérdését továbbra is tisztázatlannak vélte.¹⁵

Európai örökség és hazai alakítás (Budapest, Balassi Kiadó, 2003), 15. Az eredeti, betűvel jelölt megkülönböztetést a zene-történeti kutatás tehát korábban mellőzte.

⁹ RADÓ *Libri liturgici*, 528–529.

¹⁰ A jegyzéket lásd KOVÁCH Zoltán: *Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár története a 11. századtól 1820-ig*, szerk. SZEPESI Zsuzsanna (Budapest, Aula Kiadó Kft., 2006), 47–58., ide: 47–48., Nr 3: „Pálóczi-féle kétkötetes antifonárium”.

¹¹ Az antifonálék mellett az Ulászló-graduále és a Budai pszalterium is az Ms. I. 3 jelzet alatt található: a két kódexet *a* és *b* megkülönböztető betűvel látták el.

¹² Tartalmát tekintve a *d* kódex áll elől a sorrendben: temporále ötvenedvasárnaptól húsvét utáni 5. vasárnapig. A *c* kódex naptárilag távolabbi részeket őriz: nyári–ősz-i temporále mellett szanktorálét augusztus 15-től november 30-ig, illetve szentek közös zsolozsmájának anyagát. Mindez azonban nem releváns egymással összefüggésben, hisz a két kódex nem egymást egészíti ki, hanem eredetileg más, elveszett kötetekkel alkotott eredeti egységet. A mindezidáig legpontosabb jelzethasználatot és forrásleírást Körmendy Kingánál találjuk. Lásd KÖRMENDY Kinga: *A Knauz-hagyatékek kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa* (Budapest, MTA Könyvtár, 1979) (*A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei* 7/82), 79–80.

¹³ RADÓ Polikárp: „Esztergomi könyvtárak liturgikus kéziratai”, in KOCSIS Lénárd (szerk.): *A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola Évkönyve az 1940/41-I tanévre* (Pannonhalma, k. n., 1941), 116.

¹⁴ BERKOVICS *Kódexfestészet*, 292–294.

¹⁵ RADÓ *Libri liturgici*, 528–529.

Radó álláspontját zenei oldalról Szendrei Janka cáfolta 1981-ben, megerősítve egyben Körmeny Kinga nem sokkal korábbi, 1979-ben publikált kodikológiai elemzésének végkövetkeztetését, amely megkérdőjelezte a két kódex összetartozását.¹⁶ Szendrei elsősorban a források zenei paleográfai vizsgálatából indult ki és fontos eredményre jutott: a **c** forrás neumakészletében cseh elemeket regisztrált (cseh szerkezetű, pes + punctumból álló scandicust, illetve a sorok végén a cseh notációban alkalmazott kvadrát custost). Ezzel nemcsak a forrás provenienciájára vonatkozóan vetett fel további kérdéseket – hiszen esztergomi források korábban nem használtak cseh hangjelzést –, hanem a két forrás különállását is bebizonyította. Cseh notációs elemek hiányában, a **c**-vel szemben a **d** kódexet Szendrei szorosban a gótikus magyar notációs iskolához kapcsolta,¹⁷ a notációk eltérő elemei alapján pedig Körmenyhez hasonlóan a karkönyvekről különálló kötetekként nyilatkozott. A liturgikus tartalom alapján mindkét forrást esztergomi rítusúként határozta meg, és elvetette az esztergomi katedrálisbeli eredetet, ehelyett az esztergomi egyházmegye északi részét, Felső-Magyarországot jelölte meg lehetséges származási helyként. Szendrei Janka és Körmeny Kinga mellett néhány évvel később Török Gyöngyi művészettörténeti vizsgálatai is egyöntetűen cáfolták a kötetek összetartozásáról szóló elméletet és a székesegyházi szkriptóriumot mint azok keletkezési helyét.¹⁸

Új kódextörödékek

Az antifonálék történetének feltárásában Körmeny Kinga vizsgálatai további jelentős eredményeket hoztak. Körmeny az egykori Knauz-hagyaték **d** antifonáléjának új kódextörödékeit is bevonta a kutatásba. Az Egyetemi Könyvtár Kézirattárából és az MTA Könyvtárából összesen nyolc fragmentumot azonosított,¹⁹ és folytatta az esztergomi fő korpusz vizsgálatát. A **d** kódex bejegyzései alapján – Radossény Márton esztergomi kanonok neve látható a korpusz végén az 1632-es dátummal, valamint a nagyszombati Főszékesegyházi Könyvtár könyvtárosának, Palkovich Györgynek 1804-es állománybavételi bejegyzése –, illetve a fragmentumokból nyerhető adatok nyomán Körmeny megállapította, hogy bár nagy valószínűséggel a **c** és a **d** kódex késői története Nagyszombathoz kötődött, a két kézirat sorsa csak az Esztergomba történő szállításukat követően fonódott össze.²⁰ Feltételezése szerint a kóruskönyvek

¹⁶ KÖRMENDY *Knauz-hagyaték kódextörödékei*, 81.

¹⁷ Többek között a metzi–német–magyar gótikus keverékírás-hagyományban jellemző neumákra, a két részre tagolt scandicusra, a rombuszból alakított gótikus órhangra alapozva elemzését. Vö. SZENDREI *Magyar középkor*, 30–31.

¹⁸ TÖRÖK Gyöngyi: „Esztergomi antifonále”, katalógustétel, in BEKE László – MAROSI Ernő – WEHLI Tünde (szerk.): *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437* (Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 1987), 375–376.

¹⁹ MTA Könyvtár: T 308, Szendrei F 40: 1 + 5 fél fólió; ELTE Egyetemi Könyvtár: Fr. I. m. 236: 1 + 1 fólió. Vö. KÖRMENDY *Knauz-hagyaték kódextörödékei*, 79–80.

²⁰ KÖRMENDY Kinga – Eva VESELOVSKÁ: „Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Ms I 3c jelzetű antifonáléjának egy töredéke a Nagyszombati Városi Levéltárban”, *Magyar Könyvszemle* 131/3 (2015), 300–302., ide: 301.

a 14. században emelt nagyszombati Szent Miklós plébániatemplomban lehettek használatban, abban a templomban, amely a török elől menekülő esztergomi érsek és káptalan Nagyszombatba költözése után, tehát 1543-tól az esztergomi rendtartomány székesegyházaként működött.

A kódexek keletkezési körülményei azonban jórészt mindeddig ismeretlenek, csak az biztos, hogy az esztergomi egyházmegyes rítusú antifonálékat nagy becsben tartott kincsként őrizhették az 1543 (az érseki székhely költözése) és 1630 (a trienti rítus magyarországi bevezetése) közötti időszakban Nagyszombatban. E liturgikus felhasználásra számos bejegyzés, javítás, megerősítés is utalt. A töredékekből kiindulva úgy tűnt, teljes antifonále-sorozatról lehet szó, pontosabban – a fentebb említett kétféle notáció alapján – két önálló sorozatról.

1630 után a káptalani könyvtár kötetei feleslegessé váltak, s belőlük feltehetően ugyanott, Nagyszombatban vághattak ki borítónak leveleket. Ezek egy részét helyi könyvkötőműhelyben használták fel iratborítónak, más részüket eladásra kínálhatták fel – a könyvtörténeti feltárás még előttünk álló feladat.

A kutatás itt talán egyelőre meg is állapodott volna, ha a 2010-es években nem bukkannak fel újabb idevágó fragmentumok: Eva Veselovská Nagyszombatban fedezett fel egy töredéket a cseh színezetű notációval készült *c* antifonáléból,²¹ emellett a *c* antifonále különleges neumakészletét regisztrálta két, graduáléból származó töredéken a nagyszombati és egy graduálelevélen a modori levéltárban, a 17. századi nagyszombati és modori városi magisztrátusok hátralékokat nyilvántartó számadáskönyvein.²² A graduále-töredékek zenei notációjának összképe és a részletek analógiái a *c* kódexhez fűződő szoros kapcsolatra utalnak. Ennek a kapcsolódásnak nem mond ellent néhány apró kottabeli eltérés – például, hogy a fragmentumokon rombusz alakú *custos* szerepel, és nem a kvadrát forma –, már csak azért sem, mert a legjellegzetesebb gótikus *custos*t a cseh színezetű *c* antifonále bizonyos lapjain is regisztrálhatjuk. A kétféle alakzat mintha egymás alternatívájaként tűnne fel, nem pedig kizárólagos formaként. Mint látni fogjuk, az ilyen csereszabatos megoldásoknak jelentőségük lesz.

Jelenleg a kutatás rendelkezésére áll tehát a *c* antifonále Esztergomban őrzött, őszi szanktoralét és nyári–őszi temporalét tartalmazó fő korpusza, illetve az Eva Veselovská által felfedezett *commune sanctorum*-tartalmú nagyszombati fragmentum a *c* kódex csonka végződése utáni záró részből. Legújabb felfedezésünk tovább gyarapítja antifonálénk forrásanyagát: az egri Egyházmegyei Könyvtár gyűjteményében

²¹ Nagyszombati Állami Levéltár (SK), MMT III d/599 Liber restantiarum 1659, 1670, 1676 borítója. Vö. Eva VESELOVSKÁ: *Catalogus fragmentorum cum notis musicis medii aevi e civitate Tyrnaviensi* (Bratislava, Ústav hudobnej vedy Slovenskej akadémie vied, 2015) (*Catalogus Fragmentorum Cum Notis Musicis Medii Aevi In Slovacia* 4), 50–51., Fragment 8; KÖRMENDY–VESELOVSKÁ *Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár*, 300–302.

²² 1) Nagyszombati Állami Levéltár, MMT III d/598 Liber taxarum /1605/1662/1669 borítója; 2) Nagyszombati Állami Levéltár, Meisterbuch 1653–1870 borítója; 3) Pozsonyi Állami Levéltár Modori Fióklevéltára, 3112. II. 3. 53. 307., Kammerrechnung 1660 borítója.

2020 nyarán bukkantunk egy pergamen borítóra, amely az Yy VI 53 jelzetű nagyszombati eredetű hordozókönyvet fedi,²³ s melynek első összehasonlító kodikológiai–zenei paleográfiai vizsgálata a méretezés analógiái révén bebizonyította, hogy a fragmentum a *c* kódexből való.

A *c* antifonále neumakészletét, írásmódját használó graduále – Veselovská által megtalált és publikált – három töredékéből kettő a nyári *per annum* vasárnapok anyagát hordozza, egy pedig a miseordináriumot tartalmazó fóliódarab.²⁴ A hazai hangjelzészahagyományhoz közelebb álló *d* antifonáléból egyrészt a csonka esztergomi fő korpusz maradt fenn, másrészt a Körmeny Kinga által azonosított, fent említett fragmentumok.²⁵ E töredékeken az adventi és karácsonyi zsolozsmák részletei, egy-egy vízkereszt-i és hetvenedvasárnap-i anyagot tartalmazó fólió szerepel, illetve két levél a Gyümölcsoltó Boldogasszony-zsolozsmából és a szüzek közös zsolozsmaanyagából. A cseh notáció mintázatait követő *c* kódexszel szemben a *d* antifonáléhoz, amely a metzi–német–magyar gótikus keveréknotáció reprezentatív díszírás-változatának talán legelső forrása, nem társított párhuzamokat korábban az irodalom. Ezen fordítottak legújabb kutatásaink. Legelőször a Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténeti Osztályának digitalizált forrásgyűjteményében találtunk olyan kódextöredék-fotókat – több graduále-részletet –, amelyek írásképe a *d* antifonáléra emlékeztetett, s ez felvette a források valamiféle kapcsolódásának lehetőségét. A kirakós első darabja azonban a legtöbbet forgatott, legnyilvánvalóbb helyen, Szendrei Janka forráskatalógusából tűnt elő egy olyan fekete-fehér fotón, amelynek eredetije az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található: az Inc. 387 jelzetű hordozókönyv pergamen kódexborítójáról van szó. Az ún. Szendrei-szekrény²⁶ dossziéi között különös módon nincs meg az F 225 katalógusszámú töredék jegyzetanyaga, így nem tudjuk, hogy a leletet leíró Szendrei Janka miképp gondolkodott a fragmentumról – mindenesetre a *d* antifonáléhoz rendkívül hasonló kottakép további kutatásra ösztönzött.

A katalógusbeli graduále-töredék őrzőhelyén, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában módomban nyílt az eredeti, lefejtetlen fragmentum tanulmányozására. A zürichi származású Felix Hemmerlin vitairatát kötötték a pergamenbe.²⁷ Az Inc. 387

²³ Hordozó: *Acta et Decreta synodi dioceseanei Strigoniensis auctoritate illustrissimi ac reverendissimi domini Petri Pazmany, archiepiscopi Strigoniensis...*, Nagyszombat (!), 1667. Lefejtetlen csonka fólió, feltehetően Assumptio BMV oktavája (a *Salve nobilis* responzórium helye alapján). A kötet poszszor-bejegyzéseiben szereplő Nagyszuha („Martinus Hulik plebanus Nagyszuhensis”, a másik oldalon „Georgii Kolossi 1644. Nagyszuha”) Nagyszombat közelében, Gömör megyében található. A másik oldalon olvasható „Georgii Kolossi 1644” bejegyzés is Nagyszombat közelségére utal. A szövegek elolvasásához köszönöm szépen Madas Edit segítségét. Az egri helyszíni vizsgálatokat Czagány Zsuzsával végeztük.

²⁴ Lásd 22. lj.

²⁵ Lásd 19. lj.

²⁶ Szendrei Janka forráskatalógusának F jelzetű, azaz „fragmentum” tételeinek támlapjai–jegyzetei a BTK Zenetudományi Intézet 202-es szobájában, az ún. Szendrei-szekrényben találhatóak. Innen hiányzik az F 225-ös dosszié.

²⁷ Ugyanez a kéz az előzéklapon figyelmeztet, hogy a vitairat szerzőjét a trienti zsinat betiltotta.

jelzetű kötet pergamen borítójának eredeti védő funkciója miatt csak az egyik oldala olvasható, így makulatúra, vagyis kötésből származó kísérőanyag nincs hozzá. Sajnos a hordozókönyv sem szolgál útbaigazítóként, tulajdonosra vagy a kötés helyére utaló bejegyzéssel. Önmagában is árulkodó ugyanakkor a töredék gyönyörű kottairása, a szöveg- és hangjegyvírás ismerős összképe, valamint a neumaszerkezetek szoros analógiái, amelyek alapján joggal gyanakodhatunk: a töredék mögött álló graduále kottája nagyon közel áll a *d* antifonále hangjelzéséhez. A keresés elsőként szombathelyi gyűjteményekben járt eredménnyel: Papp Ágnes 2016 decemberében, a helyszínen készített fotói között tűnt fel újra ez a kottakép két, graduáléból származó fólión, melyek méretpárhuzamai nem hagytak kétséget afelől, hogy ugyanannak a graduálénak a darabjairól van szó.²⁸ E lefejtett fragmentumokat a Szendrei-katalógus nem regisztrálta. A Szendrei-szekrény egyik dossziéjában viszont található egy (harmadik) szombathelyi graduálefotó, amely a leírás szerint az „Index Prothocolli Anni 1592” feliratú iratsomót borította, s notációja tökéletes egyezést mutat a többi graduále-töredékkal. A fragmentum elolvasása az őrzőhelyen is nehezen ment, mert a pergamenről a hangok részint lekoptak, kiestek, de a tartalom szerencsére azonosítható: a tavaszi kántorböjt péntek–szombati miséjéből láthatók tételek.²⁹

A fragmentumot Szigeti Kilián is említi a *Vasi Szemlé*-ben 1962-ben megjelent „A magyar középkor zenei emlékei Szombathelyen” című tanulmányában,³⁰ valamint 1977-es összegzésében, „A szombathelyi egyházmegye egyházi zenéjének története” című művében.³¹ Szendrei Janka feltehetően innen szerzett tudomást a forrásról. Szigeti ezekben az írásokban egy másik graduále-töredékről, egy két részre szakadt csonka fóliódarabról is említést tesz, amely a Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár V. szekrényének 48/E faszikulusában található 1734-es „Processus Liquidationis” iratsomó borítójaként maradt fenn.³² Papp Ágnes 2016 decemberében e két részre szakadt töredéket a helyszínen találta és lefotózta több más töredéssel egyetemben. Az általa készített színes fotó alapján fedeztem fel a fragmentumok szoros kapcsolatát a Szendrei-forráskatalógus fekete-fehér fotóján szereplő töredékkal (F 225), amely az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában fellelhető *Graduale Strigoniense*-levél.

²⁸ Lásd Szombathely, Egyházmegyei Könyvtár, jelzet nélkül, illetve Szombathely, Egyházmegyei Levéltár V. szekrény, 48/E faszikulus.

²⁹ Időközben a töredéket őrzőhelyén megvizsgáltuk és lefotóztuk, a jelenlegi jelzete: XII. 1. a. 160. Leírása és fotója F 902 alatt található a „Lendület” Digitális Zenei *Fragmentológia Kutatócsoport Fragmenta Manuscriptorum Musicalium Hungariae Mediaevalis* honlapján (projekvezető CZAGÁNY Zsuzsa): <http://fragmenta.zti.hu/graduale-s-15-1-csonka-folio-szombathely-magyar-nemzeti-leveltar-vas-megyei-leveltara-xii-1-a-160-boritoja/>

³⁰ SZIGETI Kilián: „A magyar középkor zenei emlékei Szombathelyen”, *Vasi Szemle* 16/1–3 (1962), 64–73., ide: 66–67.

³¹ SZIGETI Kilián: „A szombathelyi egyházmegye egyházi zenéjének története”, in FÁBIÁN Árpád (szerk.): *A 200 éves szombathelyi egyházmegye emlékkönyve (1777–1977)* (Szombathely, Szombathelyi Egyházmegyei Hatóság, 1977), 243–430., ide: 245–246.

³² SZIGETI *Magyar középkor*, 66. és *Szombathelyi egyházmegye*, 245.

Szigeti Kilián a vasvári káptalan 14. századi graduáléjaként azonosította a szombathelyi fragmentumokat, tehát ő is összetartozónak vélte a fenti két kódextöredéket: meghatározása egyezett a középkori magyar forrásokról szóló első beszámolókkal, amelyek gyakran adatok híján is az őrzőhelyet, illetve annak közvetlen környezetét jelölték meg a liturgikus kódexek rendeltetési helyeként.³³ Ma kissé óvatosabbak vagyunk a kor- és proveniencia-meghatározásokkal. A kodikológiai és paleográfiai vizsgálatok alapján a 14. századi datálás bizonyosan kizárható, hiszen a másolás minden részlete 15. század végi kódexkészítésre utal. Bár csábítónak tűnhet a feltételezés, hogy a graduále provenienciáját a győri püspökség alá tartozó egykori vasvári társaskáptalanban keressük, és a helyi káptalani iratok alapján is ez volna a logikus gondolatmenet (ti. levéltári dokumentumokat gyakrabban kötöttek helyi használatú kódexek kivágott leveleibe), de a rendelkezésre álló bizonyítékok mindegyike cáfolja ezt. A kottakép más irányokba mutató analógiái éppúgy, mint a dallamok közeli esztergomi variánsai, vagy a graduále egyéb töredékeinek Szombathelyen kívüli őrzőhelyei. Az egyik vasvári káptalani irat 1592-es évszáma alapján viszont arra lehet következtetni, hogy az ottani fragmentumok felhasználása talán Szombathelyen történthetett (1578-ben ugyanis ide költözött át a vasvári káptalan),³⁴ csak az intézmény változott menet közben: a vasvári káptalan dokumentumai az Egyházmegyei Levéltárba kerültek át, illetve az egyik iratokat fedő töredék jelenleg a Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltárában található.

A graduále lappangó töredékeinek szombathelyi sorozatát még egy tétellel gyarapíthatjuk (ezt a forrást Szigeti Kilián sem említi): az Egyházmegyei Könyvtár is őriz jelzet nélkül egy, a korábbi kutatás számára ismeretlen lefejtett graduále-borítólapot. A forráson utólagos bejegyzés nem olvasható. Nem tudjuk, hogy egykor milyen típusú dokumentumot kötöttek bele, a behajtások és a vastag gerincre utaló elszíneződés miatt azonban könyvre kell gondolnunk. Az egyetlen fogódzónk a kottakép, melynek vizsgálata egyértelműen graduálénkhoz köti a fóliórészletet. A másik két szombathelyi töredékkal szemben, amelyek a temporálekötet nagybőjti szakaszából valók és vasvári hiteleshelyi dokumentumokat védtek, a jelzet nélküli szombathelyi töredék a graduále szanktorále részéből származik: a szüzek közös miséi számára fenntartott introitus-sorozat szerepel rajta. Az Országos Széchényi Könyvtár Inc. 387 graduále-töredéke szintén kommúne-sorozatot közöl, egy

³³ A Váradí antifonálét (Zalka-antifonále) ugyanilyen megfontolásból – az őrzőhely alapján – korábban következetesen „győri antiphonariumnak” nevezték. Lásd CZAGÁNY Zsuzsa: *Antiphonale Váradinense s. XV, vol. 3 Tanulmányok / Essays* (Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, 2019) (*Musicalia Danubiana* 26/3), 14–15.

³⁴ Leginkább azért, mert a Szigetvárt elfoglaló törökkel szemben a Rába folyó nagyobb védelmet jelentett. Lásd 1578. évi XX. törvénycikk a vasvári káptalannak áthelyezése Szombathelyre: <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=57800020.TV&targetdate=&printTitle=1578.+%C3%A9vi+XX.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (utolsó letöltés: 2021. augusztus 17.).

kommunió-gyűjteményt a vértanú szent közös miséi számára.³⁵ Mindez előrevetíti, ami majd később világosan látható: az összegyűjtött graduále-töredékek nagyobb része kommúnis zenei anyagot őrzött meg.

A pergamen borítólapokba kötött egykori iratanyag sorsa és Szombathelyre kerülésének körülményei egyelőre magyarázat nélkül állnak. Bonyolítja a megoldást, hogy legújabb kutatásaink ugyanezen graduále három további töredékét Pécssett tárták fel, szintén hordozókönyvek borítóiként (lásd *Faksimile*).³⁶ Mindez legnagyobb valószínűséggel arra utal, hogy a graduále jó minőségű pergamen fóliói könyvkötészeti alpanyagként juthatott el többfelé. A pécsi töredékek feltárása jelenleg még zajlik, a possesszor-bejegyzések pálos hordozókra utalnak. A kutatás eredményeiről később, nagyobb összegző munkánkban számolunk be.

Ez a műfaj szerinti kommúne-elrendezés látható az Egyetemi Könyvtár ugyanebből a kódexből származó graduále-töredékén is.³⁷ A fólió a hitvallóról szóló introitusokat és a graduále-sorozat első darabjait tartotta fenn. A szentek közös énekeinek műfajonkénti csoportosítása a 15. századi díszkódexek gyakori megoldása, amely a misekönyvek elrendezését követi. Ezek a gregorián éneksorozatok esztétikus látványt nyújtanak, kottaképük – az azonos zenei stílus miatt – egyenletes. Ilyen aspektusból is érthető volna, miért éppen ezeket a részeket választották ki borítónak az anyakódexből, ha a kottakép külalakját egyáltalán figyelembe vették. A ma több őrzőhelyen található részeket, az iratokat borító szombathelyi töredékek kivételével³⁸ szinte egymás utáni oldalakból vágták ki. Elképzelhető tehát, hogy az Országos Széchényi Könyvtár, az Egyetemi Könyvtár és a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár egyetlen töredékét ugyanabban a könyvkötő műhelyben, egyazon munkafolyamat során használták fel borítónak.

Az Egyetemi Könyvtár lefejtett töredéke mellett gazdag makulatúra-tartalom maradt az utókorra, de fontos új információt közöl számunkra az újrakötött Inc. 260 jelzetű egykori hordozókönyv is. A kötéshez tartozó 19 töredezett papírlapon legalább négy kéz írását lehet elkülöníteni, latin, német és magyar nyelvűeket. Zömmel *sermó*kat rögzítenek, illetve az egyikben a Johannes Subaricz névbejegyzés tűnik fel 1636-os dátummal. Nevezett személy 1657 és 1672 között, az ekkor már Szombathelyen működő vasvári káptalan éneklő kanonoka volt,³⁹ az 1636-os dátummal jelzett

³⁵ Kommúne-sorozatot őriznek még az Egyetemi Könyvtár, az Országos Széchényi Könyvtár és a PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Klimó Könyvtár és a Pécsi Egyházmegyei Könyvtár idevágó töredékei is.

³⁶ PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Klimó Könyvtár: 126657-V borítója, rajta két töredék a graduáléból; Pécsi Egyházmegyei Könyvtár: Rd. 3 borítója. Ez utóbbi töredékre tanítványom, Tóka Borbála hívta fel a figyelmemet, aki a Rétfalvi Orsolya restaurátor által készített fotó alapján azonosította a graduále-töredéket.

³⁷ A töredék faksimiléjét és tudományos leírását lásd a BTK Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténeti Osztályának *Fragmenta Manuscriptorum Musicalium Hungariae Mediaevalis* honlapján: <http://fragmenta.zti.hu/graduale-s-15-1-csonka-folio-budapest-egyetemi-konyvtar-inc-260-boritoja/>

³⁸ Mint említettük, ezek temporále-részeket közölnek.

³⁹ SILL Ferenc: „A vasvárszombathelyi székeskáptalan történetének vázlata”, in *A 200 éves szombathelyi egyházmegye emlékkönyve (1777–1977)*, 226., ide: 31. lj.

időszakban feltehetően a győri jezsuita gimnázium diákja lehetett.⁴⁰ A makulatúrában található papír dokumentumok bizonyítják, hogy a kötés 1636 után készült, olyan északnyugat-magyarországi könyvkötő műhelyben, ahol a fenti tartalmú töltőanyag rendelkezésre állt. A rendkívül gazdagon jegyzetelt hordozókönyv Petrus Hispanus filozófiai kommentárja, amelynek előzéklapján és első oldalán az egykori possesszor, a pécsi pálos kolostor könyvtárának neve betűzhető ki. Az első lapon ismét szerepel egy rövidített possesszor-bejegyzés ezúttal 1730-as dátummal. Szintén pécsi egyházmegyei tulajdonban lehetett a 18. században a Pécsi Egyházmegyei Könyvtárban 2021-ben felfedezett borítótöredék (Rd 3), amely Kéry János lepoglavai pálos doktor skolasztikus egyházfilozófiai művének harmadik kötetét védi.

A graduále-töredékek tartalmi és dallami elemzése

Ami az egykori graduále provenienciáját illeti, árulkodó lehet a töredékekről leolvasható, műfaj szerint sorrendbe szedett kommúneciklusok tartalma és maguk a dallamváltozatok is. A fragmentumok liturgikus tartalmát, a megjelenő tételeket az 1. táblázatban adjuk közre.

E listázás a 15. századi hazai misszálék–graduálék gyakori kommúne-közlésmódja, amely szenttípusonként, illetve azon belül zenei műfajcsoportonként tartalmazza az adott szentmisében énekelhető tételeket. Jelen tanulmányban nem vállalkozunk a tétellisták részletes analitikus bemutatására, pusztán a verziók értékelése során megmutatózó egyes eltérések felvillantására nyílik módunk néhány összehasonlító forrás alapján. Általuk lehet ugyanis következtetni a források egymáshoz való közelségére–távolságára a magyar hagyományon belül, illetve többé-kevésbé körülírni a töredékek mögött álló anyakódex származási helyét.

A kódexfragmentumok tartalmát mindenekelőtt a korai 16. század egyik legteljesebb, fényűző kiállítású, összegző tartalmú esztergomi kódexéhez, a Bakócz-graduáléhoz mértük. E forrás a szó szoros értelmében listázza a *commune sanctorum* énekincipitjeit, azaz egy műfajok szerinti katalógust illeszt be a *proprium sanctorum* rész befejezése után, mintegy a szentek közös zsoltosma-énekeinek tartalomjegyzékeként. A szöveges incipitet követően fóliószám utal az officiumra, ahol az adott ének végig kiírt dallama található, vagyis ahelyett, hogy a dallamokat magukat itt kottázná ki a notátor, mint a töredékeken, a teljes verziót a naptári helyeken jeleníti meg, egy-egy olyan szentnél, aki az adott típusba sorolható. A tételek kottájának hiánya mégsem lényeges eltérés, hisz a csoportosítás az incipitlisták alapján is világos.

⁴⁰ FAZEKAS István – KÁDÁR Zsófia – KÖKÉNYESI Zsolt: „Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon”, in *A győri jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1630–1773)* (Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, 2020), 107: 00386. Szubaricz/Subaricz, Joannes.

Rism	Folio	Tempus, Dies	Műfaj	Incipit	Mode	Cantus id
H-SY sine s.	recto	De virginibus	In	Dilexisti iustitiam et odisti	8	g01380
H-SY sine s.	recto	De virginibus	In-V	Eructavit cor meum	8	g01380a
H-SY sine s.	recto	De virginibus	In	Loquebar de testimoniis tuis	5	g00363
H-SY sine s.	recto	De virginibus	In-V	Beati immaculati in via	5	g00363a
H-SY sine s.	recto	De virginibus	In	Me exspectaverunt peccatores	2	g01373
H-SY sine s.	verso	De virginibus	In-V	Beati immaculati in via	2	g01373a
H-SY sine s.	verso	De virginibus	In	Vultum tuum deprecabuntur	2	g01390
H-SY sine s.	verso	De virginibus	In-V	Eructavit cor meum	2	g01390a
H-SY sine s.	verso	De virginibus	Gr	Dilexisti iustitiam et odisti	8	g01366
H-Bn Inc. 387	verso	De uno martyre	Co	Qui vult venire me	1	g01293
H-Bn Inc. 387	verso	De uno martyre	Co	Magna est gloria	4	g01261
H-Bn Inc. 387	verso	De uno martyre	Co	Qui mihi ministrat	5	g01299
H-Bn Inc. 387	verso	De uno martyre	Co	Posuisti Domine	6	g01289
H-Bn Inc. 387	verso	De uno martyre	Co	Laetabitur iustus	5	g01304
H-Bu Inc. 260	recto	De confessoribus	In	Sacerdotes eius induant	2	g02264
H-Bu Inc. 260	recto	De confessoribus	In-V	Memento Domine David	2	g02264a
H-Bu Inc. 260	recto	De confessoribus	In	Sacerdotes Dei benedicite	6	g01280
H-Bu Inc. 260	recto	De confessoribus	In-V	Benedicite omnia opera	6	g01280a
H-Bu Inc. 260	recto	De confessoribus	In	Statuit ei Dominus	1	g01271
H-Bu Inc. 260	verso	De confessoribus	Gr	Ecce sacerdos magnus	5	g01332
H-Bu Inc. 260	verso	De confessoribus	Gr-V	Non est inventus	5	g01332a
H-Bu Inc. 260	verso	De confessoribus	Gr	Sacerdotes eius induant	1	g01339

Rism	Folio	Tempus, Dies	Műfaj	Incipit	Mode	Cantus id
H-Bu Inc. 260	verso	De confessoribus	Gr-V	Illuc producam cornu David	1	g01339a
H-SY XII. 1. a. 160	recto	Hebd. I Quadr., feria 6	Of	Benedic anima mea	5	g00704
H-SY XII. 1. a. 160	recto	Hebd. I Quadr., feria 6	Co	Erubescant et conturbetur	4	g00705
H-SY XII. 1. a. 160	recto	Hebd. I Quadr., Sabb	In	Intret oratio mea	3	g00706
H-SYa 48/E.fasc.	recto	Hebd. Passionis, feria 5	In	Omnia quae fecisti nobis	2	g01237
H-SYa 48/E.fasc.	recto	Hebd. Passionis, feria 5	Gr	Tollite hostias et introite	2	g00822
H-SYa 48/E.fasc.	recto- verso	Hebd. Passionis, feria 5	Gr-V	Revelavit Dominus	6	g00822a
H-SYa 48/E.fasc.	verso	Hebd. Passionis, feria 5	Of	Super flumina Babilonis	1	g01239
H-SYa 48/E.fasc.	verso	Hebd. Passionis, feria 5	Co	Memento verbi tui servo tuo	5	g01240
H-SYa 48/E.fasc.	verso	Hebd. Passionis, feria 6	In	Miserere mihi Domine quoniam	5	g00824
H-Pu 126657-V	recto	Assumptio BMV	Al-V	Assumpta est Maria	5	g00339
H-Pu 126657-V	recto	Assumptio BMV	Of	<i>Offerrentur</i>		-
H-Pu 126657-V	recto	Assumptio BMV	Co	<i>Dilexisti</i>		g01400
H-Pu 126657-V	recto	Octava Laurentii m.	In	Probasti Domine cor meum	7	g02209
H-Pu 126657-V	recto	Agapitus m.	In	?		
H-Pu 126657-V	recto	Agapitus m.	Gr	<i>Os iusti</i>		g01343
H-Pu 126657-V	recto	Agapitus m.	Of	<i>Gloria et honore</i>		g01260
H-Pu 126657-V	recto	Agapitus m.	Co	<i>Magna est (?)</i>		g01261
H-Pu 126657-V	recto	Stephanus rex	In	<i>Os iusti</i>		g01349
H-Pu 126657-V	recto	Stephanus rex	Gr	<i>Domine praevenisti</i>		g01360
H-Pu 126657-V	recto	Stephanus rex	Al-V	O rex et apostole Stephane	6	g02727
H-Pu 126657-V	?	Commune martyribus	Co	Et si coram hominibus	1	g01318

Rism	Folio	Tempus, Dies	Műfaj	Incipit	Mode	Cantus id
H-Pu 126657-V	?	Commune martyribus	Co	Anima nostra sicut passer	6	g02174
H-P Rd. 3		Commune martyribus	Al-V	Iusti epulentur	1	g01322
H-P Rd. 3		Commune martyribus	Al-V	Mirabilis Dominus	2	g00040
H-P Rd. 3		Commune martyribus	Al-V	Iusti autem in perpetuum	1	g02565
H-P Rd. 3		Commune martyribus	Of	Anima nostra sicut passer	2	g00576
H-P Rd. 3		Commune martyribus	Of	Repleti sumus mane	1	g02066

1. táblázat. A töredékeken szereplő tételek

Az introitus-, graduále-, alleluia-, offertórium- és kommunió-sorozatok tételsorrendjének és -válogatásának különbségei mérvadók a variáció értékelése során. Az eltérések mértéke ugyanis utalhat a források közti kapcsolatra is. Például a töredékek és a Bakócz-graduále közötti variálódás viszonylag karakteres, bár nem lépi át azt a határt, amely alapján a közös egyházmegyéhez tartozás kizárható volna (lásd a 2. táblázatban a GrStrFr és GrStrBa viszonylatát). Jelentősebb eltéréseket találunk a Szepesi graduáléban és főként a Kolozsvári graduáléban, merthogy más közműgyűjteményt előíró magyarországi miseforrásokat is bevontunk a vizsgálatba.⁴¹ Ez az összevetés világított rá a mise közműne-szériáinak intézményenkénti, sőt, intézményen belüli képlékenységre, amely talán az évközi *per annum* időszak alleluia-válogatásának változékonyságával állítható párhuzamba, s további repertoárvizsgálatok tárgya lehet. Ugyanakkor az is egyértelművé vált, hogy milyen szoros lehet a kapcsolat szűkebb hagyományon belül: az esztergomi nyomtatott misszálé és a Bakócz-graduále sorrendjei például csaknem teljes egyezést mutatnak, amelyből arra lehet következtetni, hogy a Bakócz-graduále éneklisátit összehangolták a normatív esztergomi misekönyvek tartalmával, legalábbis ami a szentek közös zsolozsmaénekeit illeti. A teljes egyezéstől a jelentősebb eltérésig széles variánsskála mutatkozik meg a magyar egyházon belül, de még az esztergomi egyházmegyén belül is a közös misék *proprium*-énekválogatásában. Egy önálló, alacsonyabb rangú alegyház hagyománya érhető tetten a töredékeken,

⁴¹ Lásd GrScep = Szepesi graduále (SK-Sk Mus 1); GrCl = Kolozsvári graduále (RO-AJ I.1); MPos 1480 = Pozsonyi misszálé 1480-ból (H-Bn Clmae 222); MStr 1500 = 1500-as velencei kiadású Missale Strigoniense (H-Ba RMIr III. 18) idevágó közműne tételciklusait.

De uno martyre communia

GrStrFr	GrStrBa	MPos 1480	GrScep	GrCl	MStr 1500
Qui vult venire (1.)	1.	3.	3.	2.	1.
Magna est gloria (2.)	2.	1.	1.	-	2.
Qui mihi ministrat (3.)	4.	4.	-	3.	4.
Posuisti Domine (4.)	3.	2.	2.	1.	3.
Laetabitur iustus (5.)	5.	5.	4.	-	5.

De martyribus alleluia

GrStrFr	GrStrBa	MPos 1480	GrScep	GrCl	MStr 1500
Iusti epulentur (?)	4.	5.	2.	4.	6.
Mirabilis Dominus (?)	8.	4.	-	-	-
Iusti autem in (?)	9.	-	-	-	10.

De martyribus offertoria

GrStrFr	GrStrBa	MPos 1480	GrScep	GrCl	MStr 1500
Anima nostra (1.)	1.	1.	4.	5.	1.
Repleti sumus (2.)	5.	2.	-	7.	2.

De martyribus communia

GrStrFr	GrStrBa	MPos 1480	GrScep	GrCl	MStr 1500
Et si coram (?)	6.	4.	6.	7.	6.
Anima nostra (?)	7.	8.	7.	8.	7.

De confessoribus introitus

GrStrFr	GrStrBa	MPos 1480	GrScep	GrCl	MStr 1500
Sacerdotes eius (?)	3.	4.	-	5.	3.
Sacerdotes Dei (?)	4.	3.	5.	4.	4.
Statuit ei Dominus (?)	1.	1.	1.	2.	1.

De confessoribus gradualia

GrStrFr	GrStrBa	MPos 1480	GrScep	GrCl	MStr 1500
Ecce sacerdos (1.)	1.	1.	1.	#	1.
Sacerdotes eius (2.)	2.	5.	5.	#	2.

De virginibus introitus

GrStrFr	GrStrBa	MPos 1480	GrScep	GrCl	MStr 1500
Gaudeamus omnes (1.)	1.	1.	6.	#	1.
Dilexisti iustitiam (2.)	3.	2.	5.	#	3.
Loquebar de te (3.)	2.	3.	7.	#	2.
Me exspectaverunt (4.)	4.	-	-	#	4.
Vultum tuum (5.)	5.	4.	8.	#	5.

2. táblázat. Kommúne-tételsorrendek a graduále-töredékeken és más forrásokban

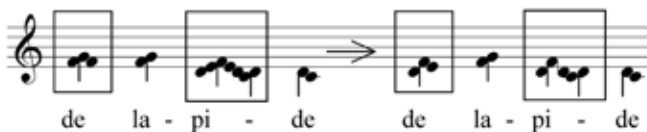
melyek egyedi megoldásai a kódexeket birtokló intézmény rangját, múltját és jelenét tükrözik, s inkább a helyi liturgikus gyakorlat karakterisztikumait juttatják érvényre a központi könyvek egységes tartalmához képest.

Ami a dallamokat illeti, általánosságban bizonyos korlátok közé szorított, felületi variációt látunk, olyat, amely tipikus lehet akár egyházmegyén belül is. A zenei anyag kis részleteit módosító eltéréseket illusztrál kottapéldánk a graduále-töredékek és a Bakócz-graduále viszonylatában (*1. kottapélda*). Ilyenek a szótageloszlásból, hangközkitöltésből, hajlításból eredő különbségek, amelyek legföljebb egy-egy zenei formulát, dallamgestust, zárlatot alakítanak át, s nem vezetnek strukturális különbséghez.⁴²

Gr Tollite hostias

Co Posuisti Domine

Of Anima nostra

In Me exspectaverunt

In Vultum tuum

1. kottapélda. Zenei formulaváltozatok a graduále-töredékeken és a Bakócz-graduálében

⁴² Az összevetést segítették a *Melodiarum Hungariae Medii Aevi Digitale* weboldal szinoptikus táblázatai, legalábbis a rendszerbe már bedolgozott introitusok, graduálék és kommuniók esetében: <http://melodiarium.zti.hu/cantus-missae/> (utolsó letöltés: 2021. augusztus 17.).

Megfigyelhető ugyanakkor egy olyan tendencia is, amely a műfajok variabilitására mutat rá: a szillabikus hangszövetű introitusok és kommuniók esetében kevesebb az eltérés, míg a melizmatikus graduálék esetén jelentősebb. Ezeken kívül egy másik irányú variáció is kimutatható. A kommúne-sorozatok mellett egyik pécsi töredékünk Szent István zsolozsmarészletet őriz. Az ott olvasható *O rex et apostole Stephane* alleluia késői alkotás, elterjedt ugyan a hazai hagyomány minden területén, de dokumentálható változatai földrajzi régióként jelentős zenei variációt képviselnek (2. kottapélda).⁴³ A graduále-töredék és a Bakócz-graduále verziója több ponton eltér, de jóval egyedibb változattal rendelkezik hozzájuk képest a Brassói graduále, akár felületibb, akár mélyebb dallami szinten vizsgálódunk.

A tartalom és a dallamok első összevetése alapján még egy analógia emelhető be ide: hozzávetőlegesen ugyanaz a kapcsolati szint tapintható ki a graduále-töredékek és a Bakócz-graduále variánsai között, mint például az Esztergomban őrzött antifonálék és a Budai antifonále zenei-liturgikus tartalmának viszonylatában. Graduálénk összehasonlító elemzése tehát ugyanazt az előfeltevést szilárdítja meg, mint az iménti analógia: a kódexek és kódextöredékek a magyar hagyományon belül egyazon egyházmegyéhez tartozhattak, ugyanakkor az alegyház feltűnő saját variációkkal élt, kifejezve egyediségét és vállalva önálló arculatát a központi hagyományhoz képest.

Notációelemzés és következtetések

A zenei paleográfiai elemzés segítségével léphetünk tovább a töredékek származásának kérdésében.⁴⁴ Bizonyosnak látszik, hogy a nyolc graduále-töredék egykor ugyanahhoz az esztergomi egyházmegyés kódexhez tartozhatott: a notáció minden elemre kiterjedő egyezése és a méretek (sorok hossza, szisztémamagasság) ezt egyértelműen alátámasztják. Látványosan mutatja az összetartozást például az F-kulcs rajza, amelynek pontelemét középen metszi el a baloldali keretvonal minden töredék esetében.

A graduále-töredékek hangjegyzésével feltűnő analógiában álló – tanulmányunk elején tárgyalt – *d* antifonále idekapcsolása már több magyarázatot igényel. Annak dacára, hogy kottaképe feltűnően hasonlít a graduále-töredékek hangjegyzéséhez, az antifonále hangjelzése mégis jóval merevebbnek, szabványosabbnak tűnik, és ezért a kettőt nem tartanánk egy összefoglaló mise-zsolozsma kódexciklus darabjainak. A szabványosítás, tollvastagság mértékét tekintve véleményünk szerint a *d* antifonálét később másolhatták. Még a sorok száma sem egyezik: a zsolozsmaforrásban kilenc dallam- és szövegsorból állnak a főliók, míg a graduáléban (és a *c* antifonáléban)

⁴³ SZENDREI Janka: „A Szent István alleluják dallamai”, in FELFÖLDI László – LÁZÁR Katalin (szerk.): *Zenatudományi dolgozatok 1989* (Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1989), 7–35., ide: 13., 26.

⁴⁴ Zenei paleográfiai vizsgálatainkat a *Magyar Neumakatalógus*. Zenei írásjelek a középkori Magyarországon című weboldal és adatbázis segítette, amely valamennyi graduále-töredék hangjelzészészetét tartalmazza és teszi összevethetővé (projektvezető GILÁNYI Gabriella): <http://neuma.zti.hu> (utolsó letöltés: 2021. augusztus 17.).

Al O rex et apostole Stephane

Gr Str Fr

Al-le - lu - ia O rex et a-po-sto - le Ste - pha-ne

Gr Str Ba

Gr Bras2

gen - tis tu - ae tu - is pre - ci - bus duc nos ad con - tem - plan - dam

spe - ci - em cel - si - tu - di - nis Chri - sti quos [e - le - va - tis

in cae - lum ma - ni - bus tu mo - ri - ens]

ma - ni - bus in cae - lum

2. kottapélda. Az O rex et apostole Stephane alleluia részlete a graduále-töredéken,
a Bakócz-graduálében és a Brassói graduálében

csak nyolcból. A kottairómodor feltűnő egyezései alapján (lásd például az elvágott clivis és torculus szárazakat, a kötések azonosan megtört módját, írásduktust, az írásmodor összképét), hosszas mérlegelés után arra jutottunk, hogy a kéziratokat talán ugyanabban a műhelyben másolhatták, ugyanazon hangjelzeshagyományban edukált másolók dolgozhattak rajtuk; a források tehát érzékenyen dokumentálják a minden jel szerint jelentős másolóműhely folyamatos 15. századi működését. Az eltérések a különböző sorozatokkal, illetve kronológiai különbségekkel magyarázhatók. Szám-talan kérdés merül fel teóriánk kapcsán, ebből csak néhány felvetésére nyílik most mód, a részletes kutatómunkával még adósak vagyunk.

Az egyik legfontosabb, hogy miképpen kapcsolódhat töredékeinkhez és a *d* antifonáléhoz a még távolabbinak tűnő *c* antifonále. A notációanalízis során ugyanis egyre biztosabbá vált, hogy a jelentékenyebb eltérések ellenére a kottázásnak van egy olyan közös rétege, lényege, amelyre a *c* kódex esetében is azonnal ráismerünk, s melyre magyarázatot nem kínálhat más, mint ugyanannak a másolóműhelynek a tevékenysége. Szendrei Janka az íráskép és írásszerkezetek terén a két antifonále különállóságát hangsúlyozta azzal, hogy a *c* antifonáléban cseh elemekre hívta fel a figyelmet, amelyek idegenek az esztergomi írásmódtól. Azonban, ha aprólékosan megvizsgáljuk a hangjelzéseket, a lényegi összetartozás mind a neumák megjelenítésében, mind a tagolás–kötés módjában jól látható, és ez a *c* kódexre is érvényes. A hangjegyzés lényegi egyezése és a színvonal tehát azonos felkészültségű notátorokra, illetve egy alapjaiban megegyező írástechnikára utal, míg a kivitelezés különbségei mögött a műhelyen belüli árnyalatok állnak – ez korábban szokatlan lett volna. Nagy valószínűséggel a *c* kódex valamivel későbbi a *d*-nél, graduálénk pedig egyértelműen korábbi mindkettőnél.

Vajon hol lehetett az a helyszín, az a bizonyos műhely, amely a 15. században folyamatosan kaphatott megrendeléseket? Egy olyan nyugat-felsőmagyarországi szkriptóriumot keresünk, ahol a kódexek tanúsága alapján soknemzetiségű, fejlett íráskultúrájú kottairógárda működött, amelynek tagjai, bár alapvetően ugyanazon hagyományú hangjelzéstípust művelték, a hangjelzéskeverék arányain szabadon alakíthattak egyéni preferenciák alapján, és az időben előre haladva egyszer a cseh, más-szor a magyar, harmadszor akár a metzi–német elemeket hozták túlsúlyba.

Már rég a következtetések ingoványos talajára léptünk e gondolatmenettel, de még egy utolsó lépést bátorkodunk megtenni. Képzeljük el ezt a műhelyt a 15. századi Nagyszombatban, amelynek neve a kódexek utótörténetében is felbukkan. Bár egyház-történetileg fénykorát 1543-tól élte, a 15. században Nagyszombat már az esztergomi egyházmegye harmadik legnagyobb központja volt, Esztergomnak alárendelt exempt plébánia, s egyúttal jelentős szabad királyi város, sőt vásárváros is, Anjou Nagy Lajos kedvelt tartózkodási helye, későbbi nyughelye. Falai között sok német kereskedő élt, még a 17. századi adatok is utalnak a német nyelvű adminisztrációra, ennek bizonyító erejű forrása a németül írt városi adóskönyv, amelyet a *c* antifonále töredékébe kötöttek be.⁴⁵

⁴⁵ Hordozó: MMT III d/599 Liber restantiarum (1659) 1670 (1676), 115 ff. Vö. VESELOVSKÁ *Catalogus fragmentorum*, 51.

A *Magyarország vármegyei és városai* Borovszky Samu által szerkesztett monográfia-sorozatában Marton József részletesen ír az 1432-es huszita támadásról, amely során a várost kifosztották és felgyújtották az új vallási mozgalom követői.⁴⁶ A leírás arról is említést tesz, hogy e támadás jelentette a fordulópontot a lakosság összetételét tekintve: a német népesség visszaszorult, viszont csehek érkeztek a városba. Ezzel a 15. század első harmadát követően (azaz kódexeink keletkezésének időszakában) erősödő cseh kulturális befolyással számolhatunk Nagyszombatban, s ez értelmezhető keretbe helyezi a *c* kódex cseh írásmódját is. Úgy tűnik, a zenei notáció hazai identitást kifejező szerepe a 15. század derekán már kevésbé volt erőteljes, hisz a kottázás maga is eltávolodott az ősi esztergomi hangjelzéstől, hogy aztán alárendelődjék a nyugatról érkező gótikus divathullámnak. A 15. századi liturgikus könyvkultúrát Magyarországon a külföldi megrendelések, a korszerű hazai díszkódexek jellemezték, illetve a korszerű külföldi technikák fokozatos átvétele, amelyek új könyvkészítési módszerekhez, luxuskivitelű könyvek készítéséhez vezethettek. Mint példánk mutatják, az áttérés a nagy kóruskódexekre hatással volt a hangjelzésre is. A korábbi esztergomi notáció hegemoniája, amely a forrás magyar származásának bizonyítékául szolgált, mivel azt csak a hazai szkriptóriumok használták, megszűnt. A gyakorta megjelenő metzi–német kottázás internacionális jellegénél fogva már nem utalt egyértelműen a provenienciára. Árulkodó, hogy ebből az időszakból gyakorlatilag nem találunk két egyforma neumakészletet a fennmaradt magyar forrásokban. Úgy tűnik, az egyes neumaszerkezeteket fel- és lecserélhették, például a hazai scandicust annak cseh vagy metzi–német változata válthatja fel. Pusztán az a néhány egyéni elem szolgál útjelzőként, amelyet a másolóműhelyek a régi esztergomi hangjegyírásból mentettek át, például a kötött összetételek, vagy a scandicus és a climacus sajátos kiképzése.

Új forrásaink és a belőlük leszűrt első vizsgálati eredmények birtokában úgy véljük, soha nem volt reményteljesebb további levelek felbukkanásába vetett hitünk, mint e feltehetően Nagyszombathoz kötődő kódexek esetében. Joggal bízunk tehát a forrásanyag gyarapodásában, amely választ adhat majd a részletkérdésekre, mind a kódexekkel, mind a töredékekkel, mind a hordozókönyvekkel kapcsolatban. Ugyanakkor a meglévő források részletesebb elemzése – például a hordozókönyvek adatainak értelmezése – előttünk álló feladat, amely segíthet minél teljesebben felderíteni a nagyszombati kottamásoló-műhely működését.

⁴⁶ BOROVSZKY Samu (szerk.): *Magyarország vármegyei és városai. [...] Pozsony vármegye* (Budapest, Apollo Irodalmi Társaság, 1904), 175. Nagyszombat: <https://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0017/8.html> (utoljára letöltve: 2021. augusztus 17.).

New Graduale Strigoniense-Fragments

During the previous analysis of the musical notation of the truncated 15th century Esztergom Antiphoners (Esztergom, Archdiocesan Library, Ms. I. 3c-d), a new group of codex fragments from old book collections (and attics!) in Budapest, Szombathely and Pécs came to our attention, some of which are in a rather poor condition. These parchment book covers are fragments of a former 15th century Gradual, the most of them are cut-outs from the *Commune Sanctorum* (Common Masses of the Saints). Apart from belonging to the same parent codex, the fragments' musical notation and outer appearance clearly link them to the Esztergom antiphoners, suggesting that they are probably the work of the same workshop in Northern Hungary. In my study, after a survey of the earlier literature about the Esztergom Antiphoners, I will present the newly discovered source material, and try to answer the question of how the Gradual fragments can be related to each other and to the surviving antiphoners, and where, on the basis of the data available so far, the volumes could have been produced. The topic will soon be expanded into a monograph, this paper serves as an introduction – a foretaste – to the work in progress.